

پیشگفتار مؤلف

کتاب حاضر با عنوان تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، بررسی اجمالی پیدایش و سیر تاریخی هنر معماری از آغاز اسلام تا عصر حاضر است.

از آنجا که معماری اسلامی در طول یک هزار و چهارصد سال، علاوه بر تأثیرپذیری از عواملی مانند مذهب، سیاست، اقتصاد و وضعیت جغرافیایی، در هر دوره‌ای سبک و شیوه‌ای خاص داشته، محققان برای شناسایی بهتر آن را به سه دوره متمایز تقسیم کرده‌اند:

1. معماری اسلامی از آغاز تا عصر سلجوقیان؛

2. معماری اسلامی از آغاز دوره سلجوقیان تا دوره تیموریان؛

3. معماری اسلامی از آغاز دوره صفویان تا عصر حاضر.

این کتاب از پنج فصل تشکیل شده است:

فصل اول به اطلاعات عمومی درباره معماری و ویژگیهای آن مانند کاربرد بناها، روش ساخت، شیوه‌های تزئین بنا و مصالح ساختمانی اختصاص دارد.

فصل دوم، سوم و چهارم به تحولات معماری در سه دوره ذکر شده، می‌پردازد. در پایان هر فصل نیز، نمونه‌هایی از هنر معماری دوره‌های مختلف معرفی می‌شود.

فصل پنجم به رونشکّل مجموعه بناهای مذهبی و غیرمذهبی مانند مجموعه حرم حضرت رضا (ع) و مجموعه گنجعلیخان اختصاص دارد.

در پایان از کوشش مسئولان سازمان مطالعه و تدوین (سمت) که سعی فراوان برای حصول اهداف علمی دانشگاهها دارند، تقدیر و تشکر می‌شود.

تشکر و سپاسگزاری:

با تشکر فراوان از:

- اداره ویرایش سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) برای ویرایش متن کتاب؛
- آقای محمدرضا یعقوبی برای صفحه آرایی و ترسیم دوباره نقشه‌ها و طرحها؛
- اداره تولید برای لیتوگرافی، چاپ و صحافی کتاب؛
- سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه شهید بهشتی برای تعدادی از نقشه بناها؛
- و همچنین از دیگر دوستان و همکارانی که در مراحل تدوین کتاب نگارنده را یاری کردند سپاس فراوان دارد.

م. ی. کیانی

بهار 1374

مقدمه

ظهور اسلام در آغاز قرن هفتم میلادی بنیاد بسیاری از کشورهای کهن و متمدن آن زمان را دگرگون ساخت و قدرت و نفوذ آن در ترکستان غربی و پنجاب از یک طرف و اسپانیا از طرف دیگر گسترش یافت. به این ترتیب با پیدایش تغییرات اساسی در سرزمینهای مذکور، هنر و تمدن کهن آسیا، شمال آفریقا و حتی بخشی از اروپا دگرگون شد و شالوده هنرهای اسلامی که ترکیبی از هنر حکومت‌های مغلوب (مانند ساسانیان و حکومت بیزانس) با فرهنگ اسلامی بود شکل گرفت.

تشکل هنر اسلامی تقریباً، با روی کار آمدن سلسله اموی در سال 41 هجری مصادف بود و این امر با انتقال مرکز خلافت از مدینه به دمشق بی‌ارتباط نبود. تغییر مرکز حکومت، مسلمانان را مستقیماً با هنر بیگانه یعنی هنر ایران و روم آشنا کرد و از همین زمان بود که هنر دوره بنی‌امیه، که التقاطی از هنر سرزمینهای همجوار بود، راه تازه‌ای در پیش گرفت.

در دوره امویان در زمینه احداث بناهای مذهبی و غیرمذهبی فعالیت قابل توجهی صورت گرفت؛ از جمله می‌توان به بناهای قبه‌الصخره، مسجد جامع دمشق، قصر العمره و بالاخره کاخ المشتی اشاره کرد که از شاهکارهای معماری اوایل اسلام به حساب می‌آیند. این بناها تزیینات بسیار زیبایی همچون نقاشی، حجاری، موزاییک و گچبری دارند. در 133 هجری قمری با آغاز حکومت عباسیان در عراق - پایتخت سابق ساسانیان - یک شیوه هنری کاملاً ایرانی به وجود آمد و هنرهای مختلف این عصر با الهام از عناصر دوره ساسانیان شکل تازه‌ای به خود گرفت.

ایجاد شهر دایره‌ای شکل بغداد و مسجد سامره را می‌توان الهام گرفته از معماری شهر هاترا و معماری ساسانی دانست. در همین زمان سلسله‌های مستقل و ملی مانند طاهریان، صفاریان، سامانیان در ایران تأسیس گردید که در آفرینش هنرهای مختلف سنتهای هنری گذشته ایران را تجدید کردند. در این دوران صنایع مختلف مانند سفال‌سازی، معماری و تزیینات آن درخشش تازه‌ای یافت؛ به نحوی که در دوره‌های بعد هنرمندان از آنها الهام گرفتند.

در نیمه اول قرن پنجم هجری در شرق ایران حکومت جدیدی به نام سلجوقیان روی کار آمد که حدود 150 سال دوام یافت. این دوره یکی از درخشانترین دوره‌های ابداع و توسعه صنایع و هنرهای مختلف اسلامی است. در این دوره معماری و هنرهای وابسته به آن مانند آجرکاری و گچبری نیز با الهام از معماری عصر پیش از اسلام به شکوفایی رسید.

در اوایل قرن هفتم هجری، هجوم مغولان، بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله ایران را به ویرانی کشید، ولی دیری نگذشت که مغولان فرهنگ و سنن ملل مغلوب را پذیرفتند و حتی حامی هنر و هنرمندان اسلامی شدند.

با تأسیس سلسله ایلخانیان در ایران بزودی مراکز حکومت آنان مانند تبریز، بغداد، سلطانیه و اصفهان، محل اجتماع هنرمندان شد و بناهای مذهبی و غیرمذهبی متعددی در قسمت‌های مختلف ایران با تزیینات بسیار برجسته گچبری و آجرکاری بنا شد. در اواسط قرن هشتم هجری، حمله تیمور بار دیگر شهرها و مراکز اسلامی را به ویرانی کشید، ولی دوباره شهرها آباد شد و سمرقند و بخارا پایتخت تیموریان گردید و با بناهای

متعدد مذهبی و غیرمذهبی آراسته شد. در تزیینات این بناها از کاشیکاری معرق، که بهترین نمونه کاشیکاری است، استفاده شده است. در اوایل قرن دهم هجری صفویان در ایران به حکومت رسیدند و به ترتیب شهرهای تبریز، قزوین و اصفهان را به پایتختی برگزیدند. در این زمان هنرهای مختلف بویژه معماری شکوه و زیبایی خاصی یافت و بناهای مختلف این دوره با تزیینات متنوع کاشیکاری - که بتدریج جایگزین آجرکاری و گچکاری دوره‌های قبل گردیده بود - آراسته شد. از قرن چهاردهم هجری به بعد، معماری و تزیینات به شیوه دوره‌های قبل ادامه نیافت و تزیینات جدید جایگزین هنر معماری سنتی گردید.

حکومت‌های اسلامی ایران

11 - 40 ه. ق. / 632 - 661 م	خلفای راشدین
41 - 132 ه. ق. / 661 - 749 م	خلفای بنی‌امیه - پایتخت در دمشق
132 - 656 ه. ق. / 750/749 - 1258 م	خلفای عباسی - پایتخت در بغداد
320 - 454 ه. ق. / 732 - 1062 م	آلبویه - جنوب و مراکز ایران و بغداد
204 - 395 ه. ق. / 819 - 1005/1004 م	سامانیان در خراسان و ماوراءالنهر
366 - 582 ه. ق. / 421 - 1031 م	غزنویان در خراسان
429 - 590 ه. ق. / 1038 - 1195/1194 م	سلجوقیان در عراق و ایران
654 - 736 ه. ق. / 1256 - 1335 م	ایلخانیان - پایتختها، مراغه، تبریز، سلطانیه
713 - 795 ه. ق. / 1314 - 1393 م	مظفریان در اصفهان و فارس
771 - 912 ه. ق. / 1370 - 1506 م	تیموریان در ماوراءالنهر و ایران
907 - 1135 ه. ق. / 1501 - 1732 م	صفویان پایتخت در تبریز، قزوین، اصفهان
1148 - 1210 ه. ق. / 1736 - 1795 م	افشاریه - خراسان
1163 - 1209 ه. ق. / 1750 - 1794 م	زندیه - پایتخت در شیراز
1193 - 1342 ه. ق. / 1779 - 1924 م	قاجاریه - پایتخت در تهران